

3. Indie

Indie je také osídlena nejméně od doby staršího paleolitu (od doby před 100 000 lety a před tímto datem). Otázku původu indického **neolitu** rozřešil nedávno francouzský archeologický výzkum lokality Méhrgarh v Pákistánu (zeměpisně i historicky tvoří dnešní politicky rozdělené státy Indie a Pákistán jednotný civilizační komplex, takže zde užívaný pojem „Indie“ zahrnuje oba současné politické celky). Jde o naleziště s typickým náleзовým profilem předkeramického neolitu náležející 7. tisíciletí. V oné době pěstovali méhrgarhští kulturní plodiny, chovali hospodářská zvířata, pracovali s obvyklým spektrem materiálů (hlína, kámen, kost, organické hmoty jako dřevo, kůže či textil), bydlili v domech stavěných z hlíny pod střechami z trámů, rohoží a udusané hlíny a své mrtvé pohřbívali na volných prostranstvích mezi příbytky.

Asi od 4. tisíciletí konstatujeme v Indii přítomnost kultur **eneolitických**, pracujících již s jednoduchými stroji (např. hrnčířský kruh) a užívajících předmětů z kovů (měď). V této době se objevují první velká pohřebiště, svědčící o bližším vztahu uživatelských komunit k území, které osídlily („ta zem je naše, protože jsou na ní hroby našich předků“). Bylo to však období **mezi lety 2500 a 1900**, kdy se zrodila první indická civilizace užívající písma a žijící v rozsáhlé a jednotné územní organizaci. Dnes tuto kulturu nazýváme **civilizací protoindickou**.

Protoindická civilizace zaujala rozsáhlá území v povodí řeky Indu (dnes Sind) v dnešním Pákistánu a na severozápadě dnešní Indie. Obživu kultury představovalo patrně především usedlé zemědělství, uplatňovali se tu však jistě i pastevci a též skupiny žijící loveco-sběračským způsobem života. Nositelé protoindické kultury dosáhli však vysokého stupně mistrovství i v oborech zpracování přírodních materiálů. Byli např. schopni dosahovat ve svých hrnčířských pecích teplot kolem 1200° C a vyráběli prvotní kameninu. Jejich hutníci a metalurgové zhotovovali výrobky vysoké úrovně z celé řady kovů. Obchodní aktivity kultury protoindické propojily nejen většinu severních krajů indického subkontinentu, ale dosáhly až do Perského zálivu a prostřednictvím tam usedlých kupců vstoupila tak protoindická kultura ve styk s civilizací sumerské a starobabylonské Mezopotámie.

Nositelé kultury protoindické obývali celou řadu typů sídlišť, která vypovídají o společenské povaze této civilizace. Na dolním toku Indu se nachází velkolepá městská lokalita Mohenžodaro, v severní oblasti prameniště Indu se pak vypíná hrad Harappa, což jsou dvě nejproslulejší lokality tohoto období. Městské sídliště **Mohendžodaro** se rozkládá v říční nivě Indu na velkých cihelných plošinách, sahajících do výše 8-10 m. Obyvatelé města se tak chránili před účinky pravidelných jarních povodní. Město samo sestává z výšinného hradu (akropole) a pod ním situovaných čtvrtí řadové obytné zástavby. Příbytky tamních občanů ležely podél městských ulic a měly namnoze podobu čtvercových domů rozložených kolem ústředního čtvercového dvora, z něhož se vcházelo do jednotlivých místností. Domy mívaly patro a jejich místnosti byly vybaveny asi jen nejnужnějším zařízením, jakkoli v hmotné kultuře protoindické nechyběly honosné šperky a zbraně či přepychové nádoby. Splaškovou a dešťovou vodu odváděla z jednotlivých domů kanalizace vyvedená do trativodů pod hlavními ulicemi. Ty ovšem ústily do řeky Indu, takže obyvatelé města spoléhali do značné míry na samočisticí schopnost řeky.

Kromě řadové zástavby měli sousedé mohendžodarští k dispozici některé významné stavby. Byla to především tzv. Velká lázeň, bazén obklopený ohrazením s řadami malých obdélných místností skutečně připomínajících koupací kabiny. Ústřední objekt Velké lázně tvořil obdélný bazén o rozměrech přibližně 17 x 20 m, do něhož se sestupovalo po dvou schodištích umístěných v osách kratších stran. Jak se celé zařízení naplňovalo

vodou, zůstává nejasné, vypouštělo se pomocí cihelného kanálu vyvedeného ze dna. Dále sloužila snad veřejným účelům tzv. Sýpka, velká obdélná budova, jejíž delší strany měřily kolem 60 m. Suterén této stavby vyplňovaly pravidelně v řadách umístěné nízké obdélné bloky z cihel, na nichž nejspíše spočívala podlaha. Právě z této skutečnosti vyvodili výkopci Mohendžodara závěr, že obsah stavby musel být natolik ceněný, že její stavitelé nelitovali úsilí o jeho ochranu vyzdvížením podlahy nad úroveň terénu, a že se tedy nejspíše jednalo o potraviny pro společné použití. Po obvodě města se pak rozkládaly výrobní čtvrti, kde mistři řemeslníci zhotovovali jak nádoby z keramiky, tak kovové a kamenné předměty. Tak, jako všude, i v Mohendžodaru odsunuli stavitelé města řemesla pracující s ohněm, a tudíž představující veřejné ohrožení, až na sám okraj obývané plochy. Jev, který prozatím neumíme vysvětlit, představuje chybění jakéhokoli pohřebiště, na němž by spočinuly smrtelné pozůstatky obyvatel Mohendžodara.

Hrad **Harappu** chrání opevňovací zeď úctyhodné mohutnosti. Uvnitř opevněné plochy stála řada zcela stejných obdélných staveb; k čemu sloužily, dobře nevíme. Pod hradbami se na břehu řeky rozkládala pohřebiště. Máme je tu doložena ve dvou fázích. První a starší představovala uložení těl nebožtíků v jamách kopaných prostě v zemi, bez jednotné orientace, zpravidla natažených na zádech, s výbavou nádob či ozdob. Ve druhé fázi tu pozůstali ukládali do pohřebních uren kosti zesnulých, z nichž odstranilo měkké tkáně vystavení podnebným a přírodním činitelům.

Prozatím neumíme vysvětlit nedostatek společenského rozvrstvení protoindické civilizace. Na jejích lokalitách se nesetkáváme s žádnými stopami po výjimečném postavení řídicích elit – žádné paláce, žádné památníky triumfujících vojevůdců, žádné bohaté hrobky a hroby. Umělecké památky doby zobrazují muže a ženy ve velmi prostých oděvech, zčásti zřejmě v rituální nahotě. Nezbyvá než soudit, že společenská diferenciacce nabyla v protoindické kultuře povahy rozdílů mezi celými společenskými tělesy. Tak byli zřejmě všichni obyvatelé Mohendžodara nebo Harappy jako kolektiv nadřazení jiným společenským skupinám, které nesídlily v tak efektně vybavených lokalitách.

Pokud se týče duchovní kultury protoindické civilizace, trpce želíme skutečnosti, že neumíme číst písmo, jehož užívala. Máme totiž k dispozici několik tisíc nápisů náležejících nositelům jejich kultury, a to většinou tzv. pečetítek (správně by se tyto matrice, z nichž se „pečeti“ otiskovaly, měly nazývat pečetní typáře). Jde o destičky nevelkých rozměrů (jejich strany měří většinou centimetry), do jejichž povrchu vryli rytci v negativu obrazy sestávající většinou z podoby zvířete doprovázené skupinou pěti, šesti či sedmi znaků. Nejdelší zatím známý protoindický nápis má sedmnáct znaků. Jako pečetní obraz bývá nejčastěji zpodoběn býk, objevují se však i jiná zvířata, také slon nebo tygr. Vzhledem k tomu, že sama pečetítka hotovili kameníci z poměrně měkkého nerostu mastku (steatitu), bývala pro větší odolnost vypalována, čímž získala charakteristický bělavý povrch. Do čeho se otiskovala, nevíme, máme však k dispozici i otisky takových typářů na zvlášť chovaných hlíněných „sloupcích“, ozdobách (třeba náramcích) nebo pohárech. Prozatím unikátní nález představuje velký kamenný blok se čtyřmi znaky písma, zazděný v nadpraží brány vedoucí do jednoho z protoindických měst.

Co do výkladu písma se dnes uplatňují dvě teorie. Tradiční chápání se domnívá, že jde o slabičné písmo zachycující některý z předindoevropských jazyků indického subkontinentu, třebaže nelze vyloučit, že se zde již setkáváme s některými výpůjčkami z jazykové zásoby indoevropské. Druhá teorie si všímá skutečnosti, že téměř polovina protoindických znaků je doložena pouze jednou, a vyslovuje pochybnosti o tom, zda jde vůbec o písmo a ne o soustavu symbolů odlišné povahy (například klanové symboly).

O vlastní duchovní náplni protoindické civilizace se tedy můžeme vyjadřovat jen velmi náznakově. Ikonografie pečetítek a dalších nápisů opatřených památek naznačuje, že v rámci veřejného, a to zvláště náboženského života, můžeme počítat se třemi

úrovněmi společenské váhy jednotlivých bytostí. Prahovou, základní úroveň představují zřejmě podoby lidské, i když i mezi nimi na základě výjevů, kdy jedna lidská bytost uctívá druhou, konstatujeme zjevné rozdíly. Úroveň střední zastupují zřejmě bájné bytosti složené z těl lidských a zvířecích nebo i z různých druhů zvířat, jimž občas lidské bytosti holdují. Tak například lidská postava sedící na podstavci a opatřená býčí hlavou získala přízvisko „Proto-Šiva“, neboť se její nálezci domnívali, že zachycuje vyobrazení prvotní podoby jednoho z hlavních hinduistických bohů Šivy, jehož nosičem je býk Nandi. Je-li tomu vskutku tak, nevíme a sotva se to kdy dozvíme. Třetí a hierarchicky nejvyšší úroveň pak představují opět lidské bytosti. Tak máme k dispozici vyobrazení, na němž průvod lidí i bájných bytostí s těly složenými z částí lidských i zvířecích uctívá lidskou bytost sedící na stromě či u stromu. Nelze vyloučit, že náboženské instituce měly již vlastní personál (soška „kněžského krále“ z Mohendžodara) a ustálenou podobu některých obřadů (sošky tanečnic). Více však říci nemůžeme.

Jak skončila protoindická kultura svou historickou existenci, nevíme. Archeologické prameny hovoří o vyklizení a opuštění lokalit ústředního významu (Harappa, Mohendžodaro) a přesunu těžiště osídlení na venkov, proč se tak však stalo, nám známo není. Osídlení samo naprosto nezaniklo, naopak, v následujícím „**temném věku**“ (asi **1900 – 1500**) disponujeme doklady přežívání některých technologických vymožeností protoindické kultury (metalurgie doložená hromadnými nálezy kovového nářadí). Nelze ovšem asi přisvědčit tradičním teoriím, které zánik protoindické kultury připisovaly vpádu prvních indoevropských obyvatel subkontinentu, Árijů nebo Árů. Ti totiž podle dnešních znalostí přišli do Indie až někdy po roce 1500, kdy již bylo po protoindické kultuře dávno veta.

První obyvatelé Indie hovořící indoevropskými jazyky, k nimž náleží i čeština, se na severozápadě země objevili někdy na počátku 16. století, čímž započal v dějinách Indie tzv. **vědecký věk (1600 – 500)**. Nejspíše ze své středoasijské domoviny postupovali na jih, překročili pohoří Hindúkuš v dnešním Afghánistánu a proslulým Chajběrským průsmykem pronikli do Indie, kde postupně od západu na východ osídlili povodí obou velkých indických řek, Indu a Gangy. První Árijové či Árové, jak se tito příchozí nazývali, žili jako kočovní pastevcí a bojovníci zkušení v boji koňmo i na válečných vozech. Kam přišli, tam si podrobili domácí obyvatelstvo a postupně tak rozšiřovali oblast své vlády. Osadili sever dnešní Indie, do jižních krajů na jih od řeky Gódávarí však již příliš hluboko nepronikli.

Zhruba od roku tisíc se původně kočovní Árijové či Árové počali usazovat a za sídla si volili zpravidla své venkovské statky, které pro ně poddaní zemědělci, pastýři a lovci obdělávali a vytěžovali. Z těchto jejich držav začaly pak vznikat rozlehlejší samosprávné útvary, knížectví, království i „oligarchické republiky“. Árijové nevytvořili jednotný politický útvar, vždy žili rozdělení do různých státních celků.

Věk dotváření politických struktur starověké Indie skončil zhruba v 6. století. V této době se také objevují první univerzální náboženské soustavy, hledící poskytnout lidskému jedinci, takřka bezmocnému tváří v tvář bohatému a mocnému státu nedbajícímu již tradičních společenských struktur, vodítko, které by mu umožnilo vést i v rámci nového sociálního uspořádání život eticky ryzí. Zakladateli těchto soustav se stali Siddhártha Gótamovec z rodu Šákjů, který vkročil do dějin pod přízviskem **Buddha**, Osvícený (patrně 566 – 486), a Mahávíra zvaný **Džína**, Vítěz, zakladatel víry zvané džinismus (životní data neznáma, žil patrně ve stejné době jako Buddha).

Přelom v dějinách Indie znamenal období 5.- 4. století, kdy se západní část subkontinentu dostala pod vliv achaimenovského impéria íránského. Spolu s ním pak musela čelit náporu vojsk Alexandra Makedonského, který na sklonku 4. století prošel od severu kraje podél řeky Indu, v její deltě se nalodil a vrátil se do Babylonie. O tom, do jaké míry představovaly tyto události impuls k pokusům vybudovat jednotné indické impérium, se diskutuje, skutečností však zůstává, že již roku 306 založil dynastii, která si sjednocení Indie předsevzala, panovník **Čandragupta** (v řeckých pramenech Sandrakottos) z roku Maurjů. Nejproslulejším vladařem této dynastie, jemuž se sjednocení Indie téměř podařilo dosáhnout, se však stal **Ašóka (273 – 232)**. Jako jeden z mladších královských synů se na trůn prodral za použití velmi nevybíravých prostředků a po první období své vlády proslul jako vojevůdce a dobyvatel. Jeho zbraním posléze podlehla celá oblast severní Indie a nejzazší hranice dosáhly jeho výboje zábořem provincie Kalinga, ležící zhruba ve východní části rozhraní dnešní střední a jižní Indie. Právě brutalita a surovost, s níž jeho jednotky postupovaly při dobývání Kalingy, měla však v Ašókově vědomí způsobit obrat a ze zuřivého válečníka měl se stát strážce míru a souladu, jak praví historická tradice. Faktem je, že zábořem Kalingy zřejmě skončila expanzivní fáze Ašókovy politiky a že od tohoto okamžiku se věnoval správě své říše. Ašókovy záměry známe z jeho tzv. ediktů (výnosů), nápisů na skalách či na vztyčených sloupech, v nichž veřejně oznamoval své skutky a záměry. Tyto edikty jsou psány středoidickými jazyky prákrty, známe však i jeden aramejsky psaný edikt z části Ašókových držav ležících na severozápadní říše (aramejščina byla úředním jazykem achaimenovského impéria íránského). Edikty jsou většinou věnovány zakládání institucí sloužících obecnému dobru – cestovních útulků, veřejných studní, domů pro chudé, náboženských ústavů a podobně. Ašókově samotnému připisuje tradici vyznání buddhistické, pravdou však je, že nestranně podporoval i ústavy hinduistické a džinistické, založiv tak jeden ze základních rysů indické královské politiky – podporovat všechna etablovaná náboženství. Na buddhistickém základě se Ašókoví poradci dokonce pokusili vytvořit cosi jako „občanskou etiku“, respektující rozdíly v náboženském vyznání ve společnosti a zavádějící toleranci spočívající na účtě k odlišným věroučným orientacím, obohacující a upevňující vnitřní struktury jednotného státu.

Po Ašókově smrti se jeho říše brzy rozpadla a již někdy v první polovině druhé století vymřela i dynastie Maurjů, která dala Indii jejího prvního sjednotitele.

Moudří mužové starověké Indie nám již zanechali přímo učební texty o správě státu. Největší proslulosti mezi nimi dosáhla nauka známá jako Arthašástra, jejíž autor, učenec Kautilja, působil někdy v době okolo zlomu křesťanského letopočtu. Poslechněme si jeho naučení českými slovy Dušana Zbavitele:

*„Proto nechť král nedovolí tvorům dharmu¹ překračovat,
Neboť péčí o ni dojde radosti zde i po smrti.
Lid chráněný trojicí véd, držící se mezi Ářjů²
A pravidel varn i stupňů nermoutí se, ale vzkvétá. ... (kap. 1 str. 12)*

---

¹ Dharma je základní zákon života každého jednotlivce, spočívající v konání všeho, co je mu společenskými řády a zvyklostmi určeno. Vladimír Miltner pěkně překládá „držmo“, „čeho jest se držeti“.

² Tj. především vznešených: Dušan Zbavitel (ed.), Kautiljova Arthašástra aneb Učebnice věcí světských, Praha: ARISTA 2001, str. 12 pozn. 18.

Zemědělství, chov dobytka a obchodování tvoří ekonomii; je prospěšná, protože dává obilí, dobytek, peníze, suroviny a práci. Jimi ovládá král prostřednictvím pokladny a vojska svou i nepřátelskou stranu.

Nástrojem k nastolení a zajištění zásad filosofie, tří věd a ekonomie je hůl, a její používání se nazývá politikou – umožňuje získávat nezískané, chránit získané, množovat ochraňované a množným obdarovávat ty, kteří jsou toho hodni. Na ní je závislý správný běh světa. .... (kap. 1, str. 12)

Štěstí všech je jeho [vladařovo, pch] štěstím, blaho lidu jeho blahem, Blahem není, co má snad rád, nýbrž co se líbí lidu.

Proto král vždy činorodý o blahobyť všech se stará –

V tom je základ blahobytu, bídy zase pravý opak.

Není-li král činorodý, zhyne vše, co je i bude,

Činorodostí však získá za odměnu hmotné statky.

(kap. 16, str. 35)

Dosažení úspěchu proti předákům, kteří se přiživují na králi, držíce ho ve své moci, nebo kteří jsou spolčeni s nepřítelem, závisí na používání tajných agentů nebo získávání těch, jež lze získat, jak již bylo vyloženo, nebo na našeptávání a odstraňování, jak vyložíme v kapitole o nepřátelských obcích.

Avšak proti škůdcům říše, kteří zaujímají přední místa, neboť jsou v oblibě nebo sjednocení, nelze zakročit otevřeně, a přece je třeba je zničit; proti těm nechť král, který má zalíbení v právu, používá „tichých trestů“.

Agent nechť dodá odvahy bratrovi zrádného vysokého úředníka jím znevažovanému a přivede jej ke králi. Král ať ho pohne k útoku na bratra slibem, že mu bude přenecháno užívání zrádcova majetku. Když pak zaútočí zbraní nebo jedem, nechť ho dá ihned popravít za to, že zavraždil svého bratra. ... (kap. 89 str. 183)

Nebo nechť mniška namluví zrádcově manželce, že jí dá byliny vyvolávající lásku, a podstrčí jí jed. ... (kap. 89 str. 184)

Nebo nechť král pochválí zrádného vysokého úředníka, že má výborného kuchaře či upravovatele jídel, a vyzve ho, aby mu dal připravit hostinu, nebo ho někde venku na cestě požádá o nápoj. To

obojí nechť nechá otrávit a při ochutnávání jed zjistit. Nechť to pak nechá vyhlásit a zrádce popravit jako traviče. ... (kap. 89 str. 185)

Vladař, ministr, venkov, opevněné město, pokladna, armáda a spojenci jsou základní složky státu. Z těch o přednostech vladaře: Je z veliké rodiny, je obdařen osudem, rozumem a opravdovostí, rád vidí starce, je zbožný a pravdomluvný, neporušuje své sliby, je vděčný, štědrý, velmi energický a neloudavý, má zvládnutelné vazaly a je odhodlaný, má radu složenou z nenicotných mužů a touží po výchově – to jsou přednosti krále, k němuž jsou lidé vábeni. Touha po vzdělání, naslouchání, chápání, pamatování, poznávání, odmítání a trvání na pravdě jsou přednosti rozumu. Statečnost, schopnost odporu, pohotovost a obratnost jsou přednosti energie. Výmluvný, směly, s dobrou pamětí a schopností myslet, silný, horlivý, přístupný, vycvičený v uměních, bez neřestí, schopný velet vojsku a odměňovat dobré i zlé, cudný, správně jednající v neštěstí i v obyčejných situacích, prozíravý a daleko vidící, považující za hlavní úkol volbu patřičného místa, času a lidí, správně volící mezi mírem a válkou, mezi vzdáním se něčeho a jeho podržením a mezi dodržením smlouvy a využitím slabin nepřítele, uzavřený, ale nešetřící smíchem, s pohledem přísným bez vraštění obočí, prostý smyslových tužeb, hněvu, chtivosti, zatvrzelosti, přelétavosti, touhy ubližovat a zákeřnosti, příjemný, hovořící s úsměvem, ale důstojně, a jednající podle rady starších – takový je král obdařený osobními přednostmi. ... (kap. 96, str. 201-202)

Dobrá a špatná politika je lidským dílem, štěstí a neštěstí božským. Neboť svět udržuje v pohybu lidské i božské. Božské je to, co způsobují neviditelné síly. V jeho rámci je štěstím dosažení žádoucích plodů a neštěstím plodů nežádoucích. Lidské je to, co způsobují viditelné síly. V jeho rámci je vznik bezpečí a blahobytu dobrou politikou a zkáza špatnou. Je to to, s čím je možno si dělat starosti; s čím nelze, je božské. ... (kap. 97, str. 203)

A pokud jde o moc a úspěch, moc je síla a úspěch je štěstí. Moc je trojího druhu – síla znalostí je mocí rady, síla pokladny a vojska je vladařskou mocí, síla statečnosti je mocí energie.

Taktéž úspěch je trojího druhu – úspěch dosažený díky moci rady je úspěch rady, úspěch dosažený mocí vládců je vladařský úspěch a úspěch dosažený mocí energie je úspěch energie.

Je-li král jimi obdařen, vítězí, bez nich je slabší a má-li moc ve srovnatelné míře, je soupeři roven. Proto by měl usilovat o to, aby do něho vstoupily moc a úspěch, nebo, je-li nepříteli roven, aby získal hmotné složky neustálým úsilím či poctivostí. Nebo necht' se snaží zrádce a nepřátele o ně připravit. ... (kap. 97, str. 205)

Král a vláda jsou souhrnem státních složek. ... (kap. 128, str. 256)

V případě čistého nebezpečí ze strany zrádců necht' [král, pch] používá vůči měšťanům a venkovanům všech prostředků s výjimkou násilí. Neboť vůči velkému množství lidí nelze násilí použít, a použije-li se ho, nesplní svůj účel, nýbrž přivodí další pohromu. Zato vůči jejich předákům necht' postupuje, jak bylo uvedeno v kapitole o tichém trestání. ... (kap. 144 str. 281)“

Doporučená literatura

1. Roy Willis (ed.): *Mytologie světa – ilustrovaný průvodce*. Praha: Nakladatelství Slovart 1997.
2. Petr Charvát: *Zrození státu – Prvotní civilizace Starého světa*, Praha: Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum 2011.
3. Petr Charvát: *Bouřlivá plavba dějinami: vzestupy a propady starověkých a raně středověkých říší*, in Miroslav Bárta, Martin Kovář a kol., *Civilizace a dějiny – Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha: Academia 2013, ISBN 978-80-200-2301-8, 191-230.
4. Ladislav Bareš, Rudolf Veselý, Eduard Gombár: *Dějiny Egypta*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny 2009.
5. Jiří Prosecký a kolektiv: *Encyklopedie starověkého Předního Východu*. Praha: LIBRI 1999.
6. Eduard Gombár, Lukáš Pecha: *Dějiny Iráku*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny 2013.
7. Jaroslav Strnad, Jan Filipický, Jaroslav Holman, Stanislava Vavroušková: *Dějiny Indie*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny 2008.
8. Walter Böttger: *Kultura ve staré Číně*. Praha: Panorama 1984.
9. John Baines, Jaromír Málek: *Svět starého Egypta (Kulturní atlas)*. Praha: Knižní klub 1996.
10. Michael Roaf: *Svět Mezopotámie a starověkého Předního Východu*. Praha: Knižní klub 1998.
11. Gordon Johnson: *Kulturní atlas Indie*. Praha: Knižní klub 1998.

12. Mark Elvin, Caroline Blunden: *Svět Číny - kulturní atlas*. Praha: Knižní klub 1997.
13. Michael Coe, D. Dean, R. Snow, E. P. Benson: *Svět předkolumbovské Ameriky: kulturní atlas*. Praha: Knižní klub 1997.